

Особливості функціонування емоційної сфери неповнолітніх засуджених

Стаття присвячена вивченню процесу функціонування емоційної сфери підлітків. Представлено систему діагностики імпресивного і експресивного компонентів емоційного конструкта особистості. Проаналізовано показники емоційної активності неповнолітніх засуджених, які перебувають у виховній колонії та їх законослухняних однолітків. Визначено відмінності у функціонуванні емоційної сфери, на основі яких необхідно будувати корекційний вплив.

Ключові слова: особистість, емоційна сфера, емоційний конструкт, імпресивний і експресивний компоненти, неповнолітні засуджені, ресоціалізація.

Стаття посвячена изучению процесса функционирования эмоциональной сферы подростков. Представлено систему диагностики импрессивного и экспрессивного компонентов эмоционального конструкта личности. Проанализированы показатели эмоциональной активности несовершеннолетних осуждённых, которые находятся в воспитательной колонии и их законопослушных ровесников. Определены отличия в функционировании эмоциональной сферы, на основании которых необходимо строить коррекционное влияние.

Ключевые слова: личность, эмоциональная сфера, эмоциональный конструкт, импрессивный и экспрессивный компоненты, несовершеннолетние осуждённые, ресоциализация.

Актуальність. Пошук шляхів ресоціалізації неповнолітніх засуджених є нагальною проблемою сьогодення. Її вирішення гальмується через те, що не ведеться робота з особистістю в цілому. Докладаються зусилля для корекції поведінки підлітка, а не вдосконалення особливостей його особистості, зокрема емоційної сфери, що заважає повноцінній соціалізації. Проте, за даними Державної пенітенціарної служби України, сьогодні на другому місці з різновидами злочинності, знаходяться злочини проти життя і здоров'я людини. Майже 40% неповнолітніх засуджених, які знаходяться у виховних колоніях, причетні до умисних вбивств, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування. Зрозуміло, що ці різновиди злочинності тісно пов'язані з емоційними переживаннями людини. На жаль, при розгляді таких злочинів мало уваги приділяється саме емоційному стану особи, яка вчинила злочин, хоча мотивами в зазначених злочи-

нах є як незадовільні міжособистісні стосунки, так і особистісні особливості самого злочинця. Зокрема, наявність комплексу неповноцінності спричинює таке відчуття як заздрість. Завищена самооцінка є детермінантою неповаги до інших людей, презирства до них. В свою чергу, виникнення негативних почуттів дає асоціальні, а то і кримінальні поведінкові прояви. Почуття образи викликає бажання помститися, почуття ворожості приводить до агресивних вчинків. Отже, особливості функціонування емоційної сфери неповнолітнього засудженого чинять вагомий вплив на скоєння ним злочину і при ресоціалізації підлітка це потрібно враховувати.

Мета нашого дослідження: виявити особливості функціонування емоційної сфери підлітків, які перебувають у виховній колонії для неповнолітніх засуджених, для побудови програми корекційного впливу.

Як відомо, емоції, беруть участь в процесі психічного розвитку від самого початку до самого кінця як найважливішого компонент, тому особливості розвитку емоційної сфери не можуть не вплинути на процес становлення і функціонування особистості, організацію її поведінки. Емоції й почуття, виконуючи різні функції, є невід'ємною складовою керування поведінкою людини, втручаючись у нього як на стадії усвідомлення потреби й оцінки ситуації, так і на стадії ухвалення рішення та оцінки досягнутого результату. Розуміння механізмів керування поведінкою вимагає й розуміння принципів функціонування емоційної та почуттєвої сфери людини, її ролі в цьому керуванні. Порушення емоційної регуляції безпосередньо призводить до розладів адаптації, соціально-психологічної деформації особистості.

Визначення основних категорій емоцій нашого дослідження обґрунтовано вже визначеними категоріями емоцій. Так, Дж.Б. Уотсон виокремлює три основні категорії емоцій: страх, гнів, любов. А.Є. Ольшаннікова і П.В. Сімонов також виокремлюють три основні категорії емоцій: радість, страх, гнів (пізніше А.Є. Ольшанніковою включено четверту категорію – печаль). Р.С. Вудворте і Г. Шлосберг розглядають шість загальноутворюючих категорій емоцій: 1) любов, щастя, радість; 2) здивування; 3) страх, страждання; 4) гнів, рішучість; 5) відраза; 6) презирство. К.Є. Ізард виокремлює десять основних категорій емоцій: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, презирство, страх, сором, вина. П. Екман виокремлює сім основних категорій емоцій: радість, здивування, страх, печаль, гнів, відраза, презирство.

В нашому дослідженні ми, спираючись на класифікацію Вудвортса-Шлосберга [11] і дослідження А.І. Макеєвої [3], будемо розглядати шість основних категорій емоцій: радість, здивування, страх, печаль, гнів, презирство.

Пошук шляхів впливу на емоційну сферу неповнолітніх засуджених, з метою корекції їх поведінки, передбачає побудову моделі емоційного конструкта особистості. Під емоційним конструктом ми розуміємо комплекс певних складових емоційної сфери, вплив на які є рушійним чинником для зміни поведінки. На основі теоретичного аналізу [12] нами було виокремлено наступні складові емоційного конструкта особистості: імпресивний компонент, експресивний компонент, рефлексія, емпатія, модальність переживання.

Умовами ефективної ресоціалізації неповнолітніх засуджених є їх здатність передбачати наслідки власної поведінки і подальші вчинки своїх однолітків, виходячи з розуміння почуттів, думок, намірів учасників комунікації. Водночас феномен усвідомлення емоцій, невербальної експресії та імпресивних здібностей неповнолітніх засуджених вивчено недостатньо. Підлітки з девіантною поведінкою недостатньо розуміють смисл невербальних реакцій учасників взаємодії, не аналізують мовну експресію в залежності від контексту ситуації, зазнають труднощів в аналізі ситуації [10]. В.П. Ульянова відмічає наявність взаємозв'язку між невключенням процесу рефлексії і невпевненістю, напруженістю, неврівноваженістю, тривожністю підлітків-правопорушників, в умовах необхідності аналізу стандартної ситуації соціальної взаємодії, в якій достатньо точно визначені правила соціальної поведінки. Характерними особистісними властивостями неповнолітніх засуджених є стереотипність реагування на соціальні стимули, низька стресостійкість, тривожність і напруженість в соціальних контактах, низька критичність і здатність до рефлексії [13].

Н.В. Греса визначила психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями [2]. Стверджується, що психологічними чинниками, що детермінують усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, є насамперед здатність до саморозуміння та розуміння інших, емпатія.

Зрозуміло, що побудова довірчих стосунків передбачає наявність емпатії. О.А. Кокуєв [4] доводить, що при побудові довірчих стосунків неповнолітнім злочинцем, на перший план виходять питання значущості і корисності іншої людини. Вступаючи у відносини з людьми, неповнолітній злочинець не відчуває до

них справжньої довіри, оскільки не вважає їх безпечними для себе. Він також не вважає їх і насправді цінними (значущими) для себе. У випадку прояву довіри до інших цінність (значущість) цих інших буде розумітися неповнолітнім злочинцем як корисність цих людей.

Л.В. Петрушина [9], досліджуючи емпатію неповнолітніх засуджених жіночої статі, показала, що чим вищий в них рівень розвитку емпатії, тим нижчі агресивність і ворожість; тим більш адекватно вони усвідомлюють реальну значимість подій свого життя; тим вища їх емоційна стійкість, моральність, товариськість; тим нижча їх домінантність; тим менш вони ригідні, фрустровані.

Розглядаючи гендерний аспект, треба відзначити, що в структурі злочинності неповнолітніх засуджених-дівчат майже 60% злочинів насильницької спрямованості [5]. Дівчата «випереджають» хлопців за скоєнням тяжких та особливо тяжких злочинів. Зокрема, відсоток дівчат (серед загальної кількості неповнолітніх засуджених-дівчат), якими було скоєно умисне вбивство, становить майже 13% (проти 6% у хлопців). Злочинність дівчат більш пов'язана з «відреагуванням почуттів», тоді як неповнолітні засуджені-хлопці більш орієнтовні на отримання користі від злочину. Інший аспект впливу емоційно-почуттєвої сфери на скоєння злочину можна простежити на прикладі засуджених дорослих жінок. Зокрема, 42% цих жінок перебувають у місцях позбавлення волі за виготовлення, зберігання і продаж наркотичних речовин [7]. Скоєння цих злочинів відбувається, як правило, через позитивне емоційне ставлення жінки до чоловіка, який безпосередньо керує цим процесом.

Роль емоційної сфери в становленні особистості неповнолітніх простежується також і в процесі відбування покарання. Перебуваючи в місцях позбавлення волі, неповнолітні засуджені переживають такі стани: очікування і хвилювання, пригніченості, безнадійності, туги і нудьги, апатії, страху і тривожності, агресивності, самозаспокоєння, самовиправдання, надії [1]. Дослідження Н.Ю. Максимової [7] показали, що переважними почуттями є негативні, зокрема 96% опитуваних вказало на такі почуття: смуток, туга, гнів, агресія.

В умовах соціальної ізоляції відбуваються типові зміни психічних станів неповнолітніх засуджених [8]. Сукупність психічних станів, які переживає неповнолітній, утворюють певні синдроми. Для неповнолітніх, які знаходяться в умовах ізоляції, є характерним фрустраційний синдром, викликаний руйнуван-

ням життєвих планів і який супроводжується почуттями безнадійності, приреченості, незахищеності, відчаю. Наголошено, що стан безнадійності постійно перемижується зі станом надії. Сукупність станів, пов'язаних з очікуванням важливих для особистості неповнолітнього засудженого подій (отримання листа чи посилки, побачення, конфлікту між групами, звільнення і т. ін.), відноситься до синдрому очікування. Сюди входять наступні стани: тривоги, страху (боязні), нетерпіння. Типовим станом неповнолітніх засуджених є туга (за домом, рідними, друзями, колишнім способом життя). Синдром туги включає підвищену збудливість і роздратованість, сум, дискомфорт. Підкреслено, що стан суму настільки тяжкий для неповнолітніх засуджених, що вони його пов'язують з якимось чудовиськом, яке терзає людину. Туга, зазвичай, поєднується з нудьгою і далі може перейти в стан апатії. Зауважено, що подальший розвиток стану пригніченості особистості неповнолітнього засудженого може привести до ряду граничних станів, депресій. Також, у зв'язку з активацією механізмів самовиправдання спостерігається тенденція ослаблення почуття винуватості і наростання хибної переконаності у своїй невинності.

Враховуючи дослідження, зазначені вище, в нашій роботі, в першу чергу, ми зупинимося на діагностиці імпресивного і експресивного компонентів емоційного конструкта особистості. Ця діагностика потрібна для дослідження здатності неповнолітніх засуджених до сприймання і вираження власних емоцій, а також до сприймання емоції іншої людини.

Базою дослідження були Мелітопольська виховна колонія (Запорізька область) для неповнолітніх засуджених-дівчат, середні і вищі учбові заклади м. Києва. Було відібрано дві групи підлітків. Контрольну групу склали дівчата, які знаходяться у виховній колонії для неповнолітніх засуджених. Досліджуваними нормативною вибіркою були дівчата-підлітки того ж самого віку – старшокласники столичних шкіл і студенти-першокурсники ВУЗів м. Києва.

На основі наших попередніх досліджень [12] було визначено методики діагностики компонентів емоційного конструкта особистості. Методики були спрямовані на вивчення емоційного словника підлітків і особливостей сприйняття підлітками емоцій іншої людини. Для дослідження емоційного словника застосовувалася методика, яка ставила перед підлітками завдання підібрати синоніми до емоцій дослідження – «радість», «здивування», «страх», «печаль», «гнів», «презирство». Для дослідження

особливостей сприйняття емоцій іншої людини було використано методику, яку розроблено Н.С. Курек [6]. Досліджувані визначали стан іншої людини за 20 малюнками поз і жестів, на яких було зображено зазначені вище емоції.

Результати проведеного дослідження обсягу емоційного словника підлітків показали, що найбільший показник правильно наданих слів-синонімів, серед неповнолітніх засуджених, дорівнював 66,7% (проти 80% в нормативній вибірці). Показники решти засуджених підлітків були в межах від 16,7% до 58,3%. При цьому, три чверті неповнолітніх засуджених дівчат правильно дібрали синоніми не менш як у 50% випадків. Кількість правильно наданих слів-синонімів, відповідно до кожної з зазначених нами емоцій, підлітками, які перебувають в виховній колонії для неповнолітніх засуджених, порівняно з їх законослухняними однолітками, представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння кількості правильно наданих підлітками слів-синонімів до емоцій дослідження

Емоції	Підлітки в колонії (%)	Нормативна вибірка (%)
Радість	53,8	65,2
Здивування	0	6,6
Страх	40	42
Печаль	75	55
Гнів	83,8	51,1
Презирство	37,5	30,5

Як бачимо, найбільший відсоток правильно підібраних слів-синонімів виявився до емоції «гнів» і склав 83,8% у засуджених дівчат проти 51,1% у дівчат з нормативної вибірки. Натомість, щодо емоції «здивування», дівчата з колонії не надали жодної правильної відповіді, щоправда і їх законослухняні однолітки впоралися з цим завданням всього на 6,6%. Окремо відзначимо емоції «печаль» і «презирство», до яких неповнолітнім засудженим також вдалося підібрати більшу кількість слів-синонімів, ніж їх законослухняним одноліткам (75% і 37,5% проти відповідно 55% і 30,5%).

Вважаємо, що неповнолітні засуджені частіше стикаються з «атмосферою» гніву, печалі, презирства, що зумовлює більш повне усвідомлення цих емоцій, на відміну від їх законослухняних однолітків, і дає можливість застосувати більшу палітру слів-синонімів для охарактеризування зазначених станів.

Для перевірки достовірності відмінностей між отриманими даними, щодо двох груп підлітків, було використано U критерій Манна-Уїтні. Достовірність відмінностей даних не підтверджено ($U_{\text{emp}} = 156,5 \geq U_{\text{кр}} = 110, p \leq 0,05$).

В той же час, в групі неповнолітніх засуджених, мала місце неправильна ідентифікація емоцій. Наприклад, у відповідь на завдання дібрати синонім до емоції «страх» було надано слово «байдужість», у відповідь на завдання дібрати синонім до емоції «печаль» було надано слово «любов». На нашу думку, це пояснюється тим, що коли людині бракує слів для характеристики тої чи іншої емоції, то йде пошук ситуацій, в яких цю емоцію було актуалізовано. В результаті, у свідомості дівчат, замість добору слів-синонімів йде добір причин в ситуаціях, де мав місце прояв заданої нами емоції. Найбільш актуальна причина, в даному випадку, і замінює слово-синонім, яке насправді потрібно було б віднайти підлітку. Вважаємо, що сама причина підлітком обирається несвідомо і характеризує найбільш значущу для нього зону, серед тих, де задана нами емоція виявляла себе. Так емоція «страх», для деяких з неповнолітніх засуджених, виявилася, в першу чергу, пов'язаною з зоною «байдужість». Це означає, що вони найнебезпечнішим для себе відчувають таке ставлення, при якому ними нехтують і не помічають. Це добре знаємо саме тим підліткам, які, в своїй більшості, з самого раннього дитинства зазнавали такого чи подібного ставлення до себе. Емоція «печаль» виявилася пов'язаною з зоною «любов». Напевно, в життєвому досвіді цих підлітків була нещаслива любов.

На нашу думку, наслідком неправильної ідентифікації емоцій є те, що підліток може несвідомо ігнорувати власні негативні емоції, тобто не «впізнавати» їх, що призводить до накопичення і необхідності виразу цих емоцій в поведінці, як способу зняття напруги. Одним з таких способів можуть бути агресивні дії проти іншої людини, від нецензурних слів в його адресу до скоєння тяжкого та особливо тяжкого злочину.

Результати проведеного дослідження розпізнавання підлітками емоцій іншої людини за 20 малюнками поз і жестів показали, що найбільший показник розпізнавання серед неповнолітніх засуджених дорівнював 52,5% (проти 77,5% в нормативній вибірці). Показники решти засуджених підлітків коливалися в межах від 11% до 48,5%. При цьому, майже 40% неповнолітніх засуджених дівчат правильно розпізнали емоції більш ніж в третині випадків. На відміну від цього, в нормативній вибірці, 84% дівчат правильно розпізнали емоції більш ніж в третині випадків.

Середній показник розпізнавання емоцій іншої людини за її жестами і позами, для неповнолітніх засуджених, склав 33,2%. А в нормативній вибірці цей показник склав 48,2%. Достовірність відмінностей даних за U критерієм Манна-Уїтні, підтверджено ($U_{\text{емт}} = 86,5 < U_{\text{кр}} = 110, p \leq 0,05$).

Ступінь розпізнавання емоцій, відповідно до їх змісту, по кожній з груп підлітків представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Порівняння результатів розпізнавання підлітками емоцій іншої людини за невербальною експресією

Емоції	Підлітки в колонії (%)	Нормативна вибірка (%)
Радість	31,8	47,4
Здивування	20,8	47,9
Страх	25,8	35,9
Печаль	39,6	50,2
Гнів	55,4	60,8
Презирство	27,1	47,3

Виходячи із представлених даних, найбільший відсоток розпізнавання в обох групах підлітків припадає на емоцію «гнів» – 55,4% правильних відповідей у неповнолітніх засуджених, порівняно із 60,8% у їх законослухняних однолітків. Найважчою для ідентифікації виявилася у неповнолітніх засуджених емоція «здивування» – 20,8% правильних відповідей, а в нормативній вибірці емоція «страх» – 35,9% правильних відповідей.

Отримані дані, стосовно неповнолітніх засуджених, мають високий ступінь кореляції з результатами, які одержано щодо дослідження обсягу емоційного словника, де саме емоції «гнів» та «здивування» виявилися такими, які було, відповідно, найлегше та найважче охарактеризувати.

Висновки. Особливості емоційної сфери злочинців є важливим фактором, що визначає різновид скоєних ними злочинів. В разі злочинів, які мають насильницьку спрямованість, відхилення у функціонуванні емоційної сфери підлітка є вагомим чинником цих дій.

Вивчення компонентів емоційного конструкта особистості показало, що є відмінності в функціонуванні емоційної сфери неповнолітніх засуджених і їх законослухняних однолітків.

Виявлено достовірні відмінності стосовно імпресивного компонента емоційного конструкта особистості. У неповнолітніх засуджених дівчат, порівняно з їх законослухняними одноліт-

ками, спостерігається дефіцит сприйняття емоцій іншої людини – зниження точності розпізнання емоцій за жестами і позами, посилення схильності до її неемоційної інтерпретації, велика кількість помилкових відповідей.

Відсутність розуміння підлітком емоційного стану іншої людини, порушення процесу рефлексії, емпатії, низький рівень розвитку почуття довіри, суттєво обмежує його можливості щодо саморозуміння та розуміння інших людей, що, в свою чергу, гальмує процес ресоціалізації.

Список використаних джерел

1. Вівчар П.В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудовах колоніях: Дис... канд. псих. наук / П.В. Вівчар. – Тернопіль, 1998. – 191 с.
2. Греса Н.В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: Дис... канд. псих. наук / Н.В. Греса. – Харків, 2008. – 189 с.
3. Изучение смысловых полей эмоциональных категорий / А.И. Макеева // Новые исследования в психологии. – 1980. – № 1(22). С. 70-75.
4. Кокуев А.А. Особенности доверия к себе и другим у несовершеннолетних преступников, отбывающих наказание в виде лишения свободы: Дис... канд. псих. наук / А.А. Кокуев. – Ростов-на-Дону, 2003. – 218 с.
5. Кримінально-виконавче право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. проф. А.Х. Степанюка. – Х.: Право, 2006. – 256 с.
6. Курек Н.С. Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте / Н.С. Курек; НИИ наркологии М-ва здравоохранения Рос. Федерации. – СПб.: Алетейя, 2001. – 217, [3] с.: ил., табл.
7. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально-виконавчої системи / Н.Ю. Максимова. – К.: ЗАТ «ВПОЛ», 2005. – 100 с.
8. Пирожков В.Ф. Криминальная психология: Издание учебное / В.Ф. Пирожков. – М.: «Ось-89», 2001. – 704 с. (Юридическая психология).
9. Петрушина Л.В. Психология эмпатии несовершеннолетних осуждённых женского пола: Дис... канд. псих. наук / Л.В. Петрушина. – Рязань, 2007. – 249 с.
10. Ульянова В.П. Социально-психологические особенности рефлексии нормативной ситуации подростками с делинк-

вентным поведением: Дис... канд. псих. наук / В.П. Ульянова. – Москва, 2008. – 157 с.

11. Фресс П. Экспериментальная психология. – М.: «Прогресс», 1975. – Вып. 5 / П. Фресс, Ж. Пиаже. – 285 с.
12. Шикуненко А.В. Вплив середовища на розвиток емоційного конструкта особистості // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2012. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 30.
13. Щербаков Е.А. Психолого-педагогические условия ресоциализации несовершеннолетних осуждённых: Дис... канд. псих. наук / Е.А. Щербаков. – Самара, 2009. – 242 с.

The article is devoted to the study of the process of functioning of teenagers' emotional sphere. The system of diagnostics of impressive and expressive components of emotional construct of personality is presented. The indexes of emotional activity of underage convicts who are in an educative colony and their yearlings who are not infringers are analysed. Differences are certain in functioning of emotional sphere, on the basis of which it is necessary to build correction influence.

Key words: personality, emotional sphere, emotional construct, impressive and expressive components, underage convicts, resocialization.

Отримано: 14.09.2012 р.

УДК 159.9

К.І. Shkarlatiuk

PROFESSIONAL PROGNOSSES FORMATION by MEANS of SELF FUTURING TRAINING in ADOLESCENCE

У статті розглянуто особливості конструювання образу власного майбутнього як способу стимулювання процесу професіоналізації. Проведення психокорекційної роботи у форматі тренінгу професійного самофутурування зі студентами старших курсів спрямоване на формування їхніх професійних прогнозів, оптимізацію професійної самореалізації та перспективний розвиток стосунків із зовнішнім світом.

Ключові слова: самофутурування, професійний прогноз, професійна самореалізація, образ майбутнього, антиципація, життєвий шлях.